

УДК 821.161.2-32.09 "189/191" (045)

Микола Хорошков

**УКРАЇНСЬКА НОВЕЛІСТИКА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
КРИЗЬ ПРИЗМУ ЕСТЕТИЧНИХ ТА ЕТИЧНИХ ПОШУКІВ ДОБИ**

Новела рубежа ХІХ – ХХ віків виявилася вкрай оперативним жанром української літератури, що зазнавав численних формо-змістових експериментів, стильових модифікацій, естетичних пошуків, наближаючись до кращих зразків світового модерного письменства. Відомо, що стильові та естетичні контури вітчизняного новелістичного дискурсу формують перш за все твори М. Коцюбинського, В. Стефаника, М. Черемшини, М. Яцкова. Новели цих авторів презентують кращі зразки імпресіоністичного, експресіоністичного, символістського прозописма, цілком нового (“модерного” в первісному значенні цього слова) для українського мистецтва слова. Між тим, в жанрі новели працювало чимало авторів кінця ХІХ ст., чий творчий доробок лише в останні десятиліття стає відомий широкому колу читачів та дослідників літератури. З-поміж останніх зазначу С. Яричевського, Д. Макогона, О. Авдиковича, Я. Мамонтова, О. Плюща, Наталю Романович-Ткаченко, Христю Алчевську, Катрю Гриневичеву, Ю. Будяка, К. Сроковського, М. Могилянського, Грицька Григоренка, М. Левицького, С. Коваліва, інших митців періоду зламу віків. Їх художній доробок, на позір, видається не менш вагомим, адже збагатив українську літературу яскравими зразками новелістичного жанру, що відбивав складні соціальні, політичні, філософські, етичні та естетичні зрушення доби.

Теоретико-методологічна основа дослідження новелістики кінця ХІХ – початку ХХ ст. закладена в працях Тамари Гундорової “ПроЯвлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація” [1], І. Денисюка “Розвиток української малої прози ХІХ – поч. ХХ ст.” [2], Наталії Калениченко “Українська література кінця ХІХ – початку ХХ ст. (Напрями, течії)” [3], Наталії Михайловської “Трагічні оптимісти. Екзистенційне філософування в українській літературі ХІХ – пер. пол. ХХ ст.” [4], Наталії Науменко “Символіка в образній структурі української новелістики кінця ХІХ – поч. ХХ ст.” [5], Соломії Павличко “Дискурс модернізму в українській літературі” [6], Р. Ткаченка “Декаданс як проблема авторської свідомості в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ століття” [7], М. Ткачука “Наративні моделі українського письменства” [8], О. Ткачука “Наративна перспектива та дистанція в модерністичному дискурсі кінця ХІХ – початку ХХ ст.” [9] та інших студіях письменства цього періоду. Маємо сьогодні й чимало дисертаційних робіт, присвячених аналізу новелістичного доробку окремих митців. Це передовсім ґрунтовні дослідження Михайла Зушмана [10], Олени Колінько [11], Тетяни Лопушан [12], Світлани Панченко [13] та ін.

Попри позірні успіхи в науковому осмисленні вітчизняної новелістики окресленого періоду, мушу констатувати, що й до нині практично не введеним до наукового обігу виявляється творчий спадок Я. Мамонтова, О. Плюща, Д. Харов'юка, Л. Гринюка, Христі Алчевської, К. Сроковського, С. Яричевського. Невеликий за обсягом, їх новелістичний доробок тим не менш суттєво доповнює уявлення про факти літературно-мистецького життя епохи зламу століть. Метою даної статті, отже, є висвітлення основних поетикальних і стильових рис новелістичного спадку названих митців, окреслення їх естетичних орієнтирів. Стаття має загальний характер і лише формулює потребу подальших ґрунтовних студій цієї проблеми.

Місце новели в системі жанрів літератури порубіжжя ХІХ – ХХ століть, її проблемно-тематичний діапазон чи не найяскравіше охарактеризував І. Денисюк. Так, дослідник зауважив: “Вона (новела. – М.Х.) вторгається в усі клітини складного суспільного організму, відгукується на епохальні політичні струси й катаклізми – революцію і війну, відбиває глибинні соціальні процеси села й міста, художньо досліджує прояви соціальної та індивідуальної психології нескінченної галереї типів епохи, які репрезентують усі класи, стани й суспільні прошарки, відображає ідеологічні “розпуття велелюдні”, набуваючи еластичності своєї структури, вдосконалюючи інструментарій пізнання людського буття” [14, с. 7]. Погоджуючись із спостереженням відомого вченого, зазначу однак і кілька суттєвих, на мій погляд, моментів. У центрі уваги новелістів рубежа віків опинялись не тільки й не стільки соціальні чи політичні проблеми доби. Письменників цікавили насамперед зрушення в психіці індивіда, роздвоєність свідомості особистості кінця ХІХ ст., складний комплекс підсвідомих мотивів поведінки, феномен тілесної чуттєвості, еротики тощо. Тому художньо моделюються перш за все психологічні портрети самовбивць (“Під чорними хмарами” Я. Мамонтова, “Пан оберлейтнант” С. Яричевського, “Асан і Зейнеп” Христі Алчевської), вбивць (“Пустка”, “Палій” С. Яричевського, “Новина” В. Стефаніка, “Убійниця”, “Убив журбу” Д. Макогона, “Дві цегли” К. Сроковського), людей, які перебувають на межі між життям і смертю (“Сама-саміська” В. Стефаніка, “Чорна смерть”, “Пан суддя” С. Яричевського), божевільних (“Дурний Ілуца” Д. Макогона) тощо. Як свідчить прочитання новел, людина і світ в уявленні митців межі ХІХ – ХХ ст. перебувають у стані постійної дисгармонії, цілковитої розбалансованості, що, як правило, призводить до психологічних розладів, душевного спустошення, розчарування в житті й, зрештою, до загибелі індивіда. Звідси – глибина і драматичність зображуваних у новелах життєвих колізій.

Самовбивство, вбивство, божевілля – головний об'єкт зображення і центральна життєва ситуація, що допомагає письменнику показати темну сторону душі людини, в якій панують неусвідомлювані мотиви й напівтваринні інстинкти. Показовими з цього погляду є новела “Пустка” С. Яричевського, позначена доволі відчутним нахилом до символістської (одразу конкретизуємо, що йдеться, властиво, про процес символізації окремих образів та предметів

художнього світу, притаманний вітчизняній прозі зламу століть) й експресіоністичної стилістики. В центрі твору візуальних образ пустки – “политого кров’ю обійстя” як символ нівеляції патріархальних моральних принципів, трагедії розпаду родинних зв’язків, руйнування людської душі. Сюжет новели розгортається навколо сварки між членами однієї родини, що закінчується справжньою трагедією. Середній син Максим засліплений бажанням одноосібно газдувати виганяє старих батьків із хати, через суд забирає майно своєї молодшої сестри. Старший син Олекса, відслуживши в цісарському війську і повернувшись додому, намагається відновити справедливість, що ледь не закінчується братовбивством. Збожеволівший батько підпалює “родинне гніздо” разом із сином, його дружиною та дітьми, і зрештою кінчає життя самогубством.

Майже аналогічну ситуацію родинної трагедії моделює К. Сроковський у новелі “Дві цегли”. Тут мотивом для вбивства рідного брата дружини виступають дві цеглини, що так необхідні були для будівництва печі. За уривчастим і динамічним сюжетом у творі приховані глибокі роздуми автора над остаточною нівеляцією морально-етичних орієнтирів не лише селянина початку ХХ ст. Йдеться про осмислення злочину в загальнолюдському та філософському аспектах. Звідси й доволі нехарактерний та, сказати б, екзотичний для вітчизняного прозописьма початок новели: “В началі були лемури, відтак був Адам і Єва і т.д., і т.д. Потім був Іван Воробець...” [14, с. 492]. Конкретний випадок із життя селянської родини, як бачимо, вплітається в канву міфологічної та біблійної історії, що сприяє символізації зображуваного, створює ефект притчевості (елементи притчі зустрічаємо й у новелі “Пустка” С. Яричевського, на що доволі промовисто вказують спостереження автора під час оглядин обійстя).

Окрім того, названі новели С. Яричевського та К. Сроковського виразно тяжіють до експресивності повісткування, уривчастості та фрагментарності авторської нарації. Експресивний стиль викладу матеріалу тут нагадує манеру письма В. Стефаніка. Спільним для цих письменників виявляється не лише лаконічність мовних реплік чи гранична психологічна напруга модельованої ситуації, але й загалом екзистенційне бачення людини, яка перебуває в “межовому” стані, зазнає невідвортної психічної травми, душевного розпаду, й зрештою опиняється на грані божевілля та вбивства.

В центрі новели О. Плюща “Огляд торби” моделювання ще однієї “межової ситуації” – мати з дитиною, потерпаючи від мук голоду, перебувають на межі непритомного стану. Невеличкий за обсягом твір (півтори сторінки тексту) являє собою кілька вкрай експресивних фрагментів із діалогів та монологів героїв. Гранична експресивність тут досягається завдяки застосуванню актуального хронотопу (відтворенню почуттів і нарації героїв як таких, що відбуваються тут і зараз), уривчастих та лаконічних реплік. Ось, приміром, характерний приклад нарації новели “Огляд торби”: “Мамо, мамо, ти вмираєш?!. Я сам, один лишусь жебрати?!. Мамо, он подивись, мамо, там

друге село, там люди, може, добріші, там їсти-обідать дадуть і хліба... Нене, нене, їсти хочеться!.. Ходім же, нене!.. Але ти втомилась, прихилилась до верби й засипаєш?..” [14, с. 589].

Доволі поширеним у новелі кінця XIX – початку XX ст. є мотив самогубства. Так, в новелі Я. Мамонтова “Під чорними хмарами” художньо моделюється образ згорьованої старенької матері, що сумує над могилою сина-самогубця. Привертає увагу апробація письменником відомих образів-символів, заґрунтованих на фольклорно-романтичній традиції. Це насамперед образи самотньої могили, кам’яного хреста, чорних хмар тощо. Традиційна символіка у творі органічно поєднується із екзистенціальними роздумами митця над сенсом людського буття, життям і смертю, над долею людей, які “спокійно несуть брудний тягар буденного життя”.

Факт самогубства через нерозділене кохання покладений в основу новели Христі Алчевської “Асан і Зейнеп”, яка своїм екзотичним сюжетом, інонаціональною тематикою й образністю нагадує новели М. Коцюбинського “На камені”, “У путах шайтану”. Татарська дівчина Зейнеп, дізнавшись про сімейний статус коханого Урсіна, кінчає життя самогубством. Романтичний сюжет новели розгортається на фоні кримських пейзажів, виписаних в імпресіоністичному ключі. Фактично маємо всі атрибути імпресіоністичного пейзажу: символізація кольорів і надання їм смислового значення, гра світлотіні, акцент на відтінках барв тощо.

В основу окремих новел Л. Гринюка (“Троє дітей”), Д. Харов’юка (“Полагна”), О. Авдиковича (“Така... дурна справа”, “До місяця”, “Гуси”), Д. Макогона (“Перша посада”, “Брехня”) покладені факти повсякденного селянського життя, сповненого побутовими турботами. Ці твори тяжіють до створення традиційної реалістичної картини світу, в якому панує соціальна несправедливість та жорстокість. Варто заакцентувати, що переломлення дійсності в новелах названих авторів відбувається насамперед крізь призму етичних категорій, сформованих під впливом народницької ідеології та літературної традиції XIX ст., а людини мислиться як невід’ємна складова соціального організму. Окрім того, головним ідейним стрижнем тут виступає апелювання до соціальних та національних проблемах своєї доби.

Побіжний огляд новел Я. Мамонтова, О. Плюща, Д. Харов’юка, Л. Гринюка, Христі Алчевської, К. Сроковського, С. Яричевського, Д. Макогона, О. Авдиковича дає підстави констатувати доволі широкий проблемно-тематичний діапазон їх творів (при домінуванні традиційної теми з життя села), неоднорідність стилю (маю на увазі, зосібна, стильову еkleктичність – поєднання рис кількох художніх течій і систем), культивування як традиційної образності та манери викладу, так і цілком новаторських пошуків у царині форми та змісту. Ясна річ, що в межах однієї статті неможливо здійснити комплексний аналіз всієї новелістики кінця XIX – початку XX ст. як надзвичайно складного й різнорідного мистецького явища. Докладного вивчення потребують десятки імен маловідомих на сьогодні

авторів, чий творчий внесок в літературний процес початку минулого віку виявляється нині несправедливо забутим і фактично науково неосмисленим.

Література

1. Гундорова Тамара. Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація / Т. Гундорова. – Львів: Літопис, 1997. – 297 с.
2. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. / І. О. Денисюк. – Львів, 1999. – 214 с.
3. Калениченко Н. Л. Українська література кінця XIX – початку XX ст. (Напрями, течії) / Н.Л. Калениченко. – К.: Наук. думка, 1983. – 255 с.
4. Михайловська Н. Трагічні оптимісти. Екзистенційне філософування в українській літературі XIX – пер. пол. XX ст. / Н. Михайловська. – Львів: Світ, 1998. – 212 с.
5. Науменко Н. В. Символіка в образній структурі української новелістики кінця XIX – поч. XX ст.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук: 10.01.01 / Н.В. Науменко. – К., 2002.
6. Павличко Соломія. Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. – 2-ге вид., перероб. і доп. / С. Павличко. – К.: Либідь, 1999. – 447 с.
7. Ткаченко Р. П. Декаданс як проблема авторської свідомості в українській літературі кінця XIX – початку XX століття: Автореферат дис... кандидата філол. наук. – К., 2004. – 22 с.
8. Ткачук М. П. Наративні моделі українського письменства / М. П. Ткачук. – Тернопіль: ТНПУ, Медобори, 2007. – 464 с.
9. Ткачук О. Наративна перспектива та дистанція в модерністичному дискурсі кінця XIX – початку XX ст. / О.Ткачук // Слово і час. – 2003. – №11. – С. 17 – 24.
10. Зушман М. Б. Мала проза Богдана Лепкого в контексті західноукраїнської новелістики кінця XIX – початку XX століття: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук: 10.01.01 / М. Б. Зушман. – Кіровоград, 2007. – 21 с.
11. Колінько О. П. Мала проза Стефана Коваліва в контексті розвитку української літератури кінця XIX – початку XX ст.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук: 10.01.01 / О.П. Колінько. – К., 2000. – 14 с.
12. Лопушан Т. В. “Мала” проза Ореста Авдіковича і розвиток західноукраїнської новелістики 90-х років XIX століття – 1900-х років: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук: 10.01.01/ Т.В. Лопушан. – Київ, 2001. – 21 с.
13. Панченко С. А. Творчість Д. Марковича у контексті розвитку українського літературного процесу кінця XIX – початку XX століття:

автореферат дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук: 10.01.01 / С.А. Панченко. – Запоріжжя, 2000. – 26 с.

14. Українська новелістика кінця XIX – початку XX ст.: Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі) / Упоряд. і прим. Є. К.Нахліка; Вступ. ст. І.О.Денисюка; Ред. Н. Л. Калениченко. / Є. К. Нахлік, І. О. Денисюк, Н. Л. Калениченко. – К.: Наук.думка, 1989. – 688 с.

УКРАЇНСЬКА НОВЕЛІСТИКА КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. КРИЗЬ ПРИЗМУ ЕСТЕТИЧНИХ ТА ЕТИЧНИХ ПОШУКІВ ДОБИ

Хорошков Микола Миколайович

У статті розглядаються основні поетикальні й стильові риси новелістичного спадку Я. Мамонтова, О. Плюща, Д. Харов'юка, Л. Гринюка, Христі Алчевської, К. Сроковського, С. Яричевського, окреслюються їх естетичних та етичні орієнтири. Стаття має загальний характер і лише формулює потребу подальших ґрунтовних студій новелістики кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: новелістика, естетичний, етичний.

УКРАИНСКАЯ НОВЕЛЛИСТИКА КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЭСТЕТИЧЕСКИХ И ЭТИЧЕСКИХ ПОИСКОВ ЭПОХИ

Хорошков Николай Николаевич

В статье рассматриваются основные черты поэтики и стиля новеллистического наследия Я. Мамонтова, О. Плюща, Д. Харов'юка, Л. Гринюка, Христи Алчевской, К. Сроковського, С. Яричевського, характеризуются их эстетические та этические ориентиры. Статья имеет обций характер и формулирует необходимость дальнейших тщательных студий новеллистики конца XIX – начала XX века.

Ключевые слова: новеллистика, эстетический, этический.

UKRAINIAN SHORT STORIES OF THE END OF XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY IN THE LIGHT OF EPOCH'S AESTHETICAL AND ETHICAL IDEAS

Khoroshkov Mykola Mikolayovich

The article deals with poetic and style specifics of Y. Mamontov's, O. Plysh's, D. Kharovyuka's, L. Grunyuks', Khrusty Alchevskaya's K. Srokovsky's, S. Yaruchevsky's short stories. Also describes their aesthetical and ethical guidelines. This article analyses the subject in general outline and makes an accent on necessity of future studies.

Key words: short stories, aesthetical, ethical.